

8. Джидарьян И. А. Проблема общей удовлетворенности жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование / И. А. Джидарьян, Е. В. Антонова // Сознание личности в кризисном обществе. – М., 2010. – С. 76-94.

9. Франкл В. Человек в поисках смысла: введение в логотерапию / В. Франкл. – СПб. : Ювента, 1997. – 152 с.

10. Бочарова Е. Е. Стратегии поведения и субъективное благополучие личности / Е. Е. Бочарова // Вопросы общей и социальной психологии. – Саратов, 2005. – С. 67-75.

УДК 316.614

Т.І. Сила, канд. психол. наук

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ПРОБЛЕМА НАСИЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ ЕКОСИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

Застосування екосистемного підходу дозволяє здійснити холистичний погляд на проблему насильства, що є результатом складної взаємодії індивідуальних, групових, соціальних, культурних факторів і факторів середовища. Внутрішньою картиною простору є ментальна модель світу, на основі якої конструється реальність. Впливаючи на зовнішнє і внутрішнє середовище людини, можна протидіяти насильству як явищу.

Ключові слова: екосистемний підхід, насильство, ментальна модель світу, середовище.

Использование экосистемного подхода позволяет осуществить холистический взгляд на проблему насилия, которое рассматривается как результат сложного взаимодействия индивидуальных, групповых, социальных, культурных факторов и факторов среды. Внутренней картиной пространства выступает ментальная модель мира, на основе которой конструируется реальность. Влияя на внешнюю и внутреннюю среду человека, можно противостоять насилию как явлению.

Ключевые слова: экосистемный подход, насилие, ментальная модель мира, среда.

Application of the ecosystem approach allows a holistic view of the problem of violence which is the result of a complex interaction of individual, group, social, cultural and environmental factors. Inner space is a mental picture of the world model, based on which reality is constructed. Influence on external and internal environment of a person can oppose violence as a phenomenon.

Key words: ecosystem approach, violence, mental model of the world, environment.

Постановка проблеми. Тематика насильства є однією з найбільш обговорюваних у соціальній роботі. У численних літературних джерелах йдеться про проблеми насильства в сім'ї, гендерного насильства, насильства над дітьми, торгівлю людьми та використання дитячої праці, фізичне, психологічне та сексуальне насильство.

Дискусія щодо природи насильства розгортається навколо частозгадуваних біологічних підходів щодо природи агресії (З. Фройд, К. Лоренц), соціологічних підходів (класова теорія К. Маркса, феміністичні теорії), психологічних концепцій (екзистенційна теорія, «Анатомія деструктивності» Е. Фромма).

Пропонуються правові, соціальні, психологічні моделі, механізми та способи протидії насильству. Просвітницька (інформаційна) модель полягає у розповсюдженні інформації щодо проявів насильства та освіти в галузі прав людини. Силова модель передбачає застосування силових методів, правових санкцій щодо осіб, які порушують норми права у насильницький спосіб. Протилежною є гуманістична модель, до якої ми відносимо концепцію ненасильницького опору М. Ганді, християнський підхід М.Л. Кінга та виважений підхід А.Д. Сахарова. Зокрема, М. Ганді закликав до побудови більш справедливого суспільства ненасильницькими методами, оскільки насильство породжує насильство, створює замкнене коло. М.Л. Кінг запевняє, що всі зрушення «відбуваються у повній відповідності до Провидіння. Проте ми мусимо впевнитися, що сприймаємо їх належним чином... Нам треба прагнути

до демократії, а не до заміни однієї тиранії іншою...» [8]. Подібні думки висловлювалися й академіком А.Д. Сахаровим, який говорив про “творення кращого, людянішого суспільства, досконалішого світового порядку через реформи, а не революції, через захист жертв, а не повалення чи засудження режимів, через здатність твердо розмірковувати, берегти знання і досвід, розвиток зв’язків з іншими соціальними системами з метою вибору кращого для життя людей” [8]. Отже, гуманістична модель передбачає опору на позитивне в людині, розвиток духовності та творення кращого світового порядку. Близьким за змістом є діяльнісний підхід, пропонований Н. Манделою, в основі якого – подолання суперечності між “війною і миром, насиллям і покорою, расизмом і людською гідністю, гнобленням і гонінням та свободою і правами людини, злиднями та свободою від нестатків” [8]. Прагнення подолати ці суперечності вимагає діяти, набувати досвіду і таких якостей особистості, які б робили неможливою думку про застосування насильства.

У жодному разі не зменшуючи значення кожного з наведених вище підходів, концепцій та моделей, тим не менше зауважимо, що насильство в усіх його виявах (від аутоагресії до міжнаціональної ворожнечі) за своєю сутністю є одночасно причиною та наслідком насильницького агресивного середовища, на тлі якого відбувається саморозгортання людського розвитку.

Пропонуємо здійснити цілісний аналіз щодо проблеми насильства у розрізі інвайронментального (від англ. environment – середовище), середовищного, екологічного, екосистемного, екосоціального підходу, що і є **метою цієї публікації**.

Теоретичний аналіз проблеми. За визначенням російського соціолога В. Сітарова, насильство – це форма примусу зі сторони однієї групи людей (однієї людини) щодо іншої групи (іншої людини) з метою набуття чи збереження певних привілеїв, завоювання політичної, економічної та будь-якої іншої влади [6].

Г. Кіреєв дає соціально-філософське визначення насильства, зазначаючи, що: “це особливий тип відносин між людьми..., який існує там, тоді й оскільки, де, коли і у зв’язку з чим має місце пригнічення волі, свідомості суб’єкта, підкорення його чужим інтересам” [4].

Всесвітня організація охорони здоров’я розглядає насильство як навмисне застосування фізичної сили чи влади, реальне чи у вигляді погрози, спрямоване проти себе, іншої особи, групи людей чи громади, результатом якого є (або наявна висока вірогідність цього) тілесні пошкодження, смерть, психологічна травма, відхилення в розвитку або різного роду збитки [5].

Семантично тематика насильства вплетена в мережу понять агресії, деструктивності, страждання, злочинності, війни, ворожнечі, катувань, демонстрації влади, зловживання нею, болю, привласнення, підкорення, примусу тощо. Маючи негативне емоційне забарвлення, кожне з цих понять заперечує свободу існування людини, відповідальність, гуманізм.

За великим рахунком, соціально-психологічною матрицею, на ґратах якої кристалізуються всі прояви насильства без виключення, є ситуація відмови у визнанні, тобто заперечення суб’єктності іншої особи, групи, спільноти, країни у складній взаємодії індивідуальних, групових, соціальних, культурних факторів та факторів середовища.

Застосування екосистемного підходу з метою досягнення особливостей поєднання цих факторів у матриці насильницького середовища дозволяє здійснити холісти-

чний погляд та одночасно намітити «точки впливу» для попередження та подолання проблеми насильства.

Основи екосистемного підходу в психології закладено в соціально-екологічній теорії У. Бронфенбренера, що бере свій початок у 1970-і роки.

Зокрема, у теорії йдеться, що особистість, яка формується, знаходиться під впливом та одночасно реструктурує своє багаторівневе життєве середовище. Середовище має чотири рівні: 1) мікросистема (найближче оточення людини); 2) мезосистема (відносини між різними сферами мікросистеми); екосистема (елементи соціального середовища, до яких індивід безпосередньо не відноситься, але які впливають на нього, наприклад, місцева влада, адміністрація школи); 4) макросистема (соціокультурні норми, системи соціальних репрезентацій та установок, правила поведінки, властиві певній субкультурі тощо) [10].

Дещо видозмінена екологічна модель використовується як методологічна основа у доповіді Всесвітньої організації охорони здоров'я «Насильство та його вплив на здоров'я: доповідь про ситуацію у світі» (2002) [5]. Ця модель дозволяє досліджувати взаємозв'язки між індивідуальними та контекстуальними факторами і розглядає насильство як продукт великої кількості факторів, що впливають на поведінку людини (рис. 1).

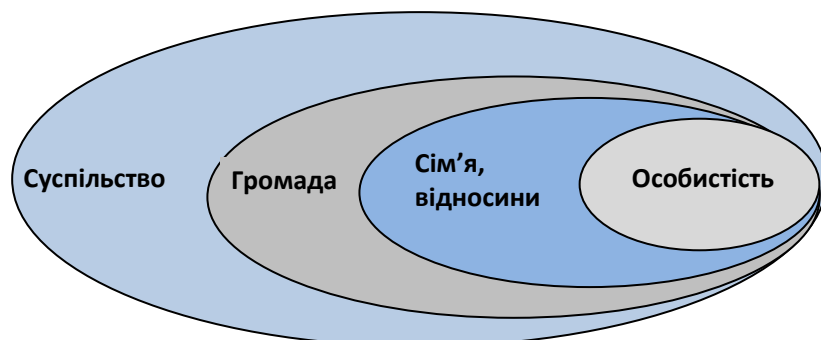

Рис. 1. Екологічна модель інтерпретації насильства

Перший рівень екологічної моделі передбачає виявлення біологічних факторів, факторів біографії особистості, що впливають на її поведінку. Враховується характер особистості, акцентуації, такі прояви емоційно-вольової сфери, як, приміром, імпульсивність. Низький рівень освіти, зловживання психоактивними речовинами, а також факти агресивної поведінки та жорстокості у минулому також підлягають аналізу та врахуванню. Тобто на цьому рівні особлива увага звертається на ті характеристики особистості, що впливають на вірогідність потрапляння особи у ситуацію насильства як жертви чи насильника.

Другий рівень моделі досліджує, у який спосіб соціальні зв'язки і відносини, наприклад, стосунки з членами сім'ї, партнерами, однолітками, впливають на ризики стати потенційною жертвою насильства чи вчинити акт насильства. Під час аналізу сімейного середовища беруться до уваги умови проживання, психологічний клімат, методи виховання дітей, конфліктність у стосунках, економічна залежність членів сім'ї, партнерів тощо. Щодо взаємодії з однолітками, то, у випадках молодіжного насильства, значний вплив у прояві насильницьких дій особистості здійснює референтна група, конформізм, підкорення волі більшості. Іншими словами, однолітки, партнери

і члени сім'ї мають можливість сформувавши норми поведінки для членів певної групи та передавати їм свій досвід, у тому числі, досвід насильства як норми життя.

Третій рівень екологічної моделі досліджує середовище, в якому людина вступає у соціальні відносини: школа, місце роботи, місце проживання, соціальна інфраструктура. За деякими даними [5], тісний кореляційний зв'язок з насильством мають такі чинники, як високий рівень мобільності населення, його гетерогенність, низький рівень ідентифікації у громаді, висока щільність населення, недостатні умови проживання, рівень безробіття та доступність наркотиків, значна соціальна ізоляція, відсутність або недостатня ефективність діяльності закладів соціальної інфраструктури.

Четвертий рівень екологічної моделі досліджує макросоціальні фактори, які створюють сприятливий для проявів насильства клімат, ігнорують заборони на застосування насильства, створюють або підтримують нерівність між різними соціальними групами, прошарками, країнами. До них, зокрема, відносять: культурні норми, для яких насильство є прийнятним способом вирішення конфліктів; соціальні норми, де права батьків ставлять вище за благополуччя дитини або стверджують владу чоловіка над жінкою і дітьми; норми, в яких уможливується використання поліцією влади проти волевиявлення людей; норми, де пропагується ставлення до самогубства як до факту індивідуального вибору, а не акту насильства тощо.

Екологічна модель демонструє, що є велика кількість причин насильства, а також факторів ризику, які діють на рівні особистості, сім'ї, громади, соціального, економічного та культурного простору. При цьому жоден фактор, взятий окремо, не в змозі пояснити, чому одна людина веде себе агресивно, а інша – ні, або чому в одних районах вчиняється більше актів насильства у порівнянні з іншими.

Якщо застосувати екосистемний підхід до процесу розвитку людини, можна побачити, як на різних етапах життя різні фактори впливають на виникнення насильства, як формується «ментальна модель життєвого світу», сповнена образів насильницької поведінки, деструктивності та агресії.

Український фахівець у сфері когнітивної психології М.Л. Смульсон визначає ментальну модель світу як психологічний конструкт, який фіксує результат інтелектуального пізнання світу людиною, рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля. З іншого боку, ментальні моделі світу є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу, а розуміння світу та відповідні дії визначаються, як відомо, не самими подіями, а їх інтерпретаціями або, інакше, інтерпретаційними схемами. Тому як індивідуальні, так і групові ментальні моделі (результат суб'єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ [7].

Російська дослідниця Р. М. Грановська також тлумачить ментальну модель як «психічний конструкт, в якому сконцентровані накопичені людиною і систематизовані на цей момент уявлення про світ і себе – Модель світу. Її вплив на самопочуття і поведінку людини визначається синтезом особистого досвіду та історичних традицій її середовища. Вона інтегрує людину як особистість і слугує їй універсальним персональним інструментом, який є незамінним при орієнтації і вирішенні всіх життєвих завдань... Модель світу виступає як цілісна система, де беруть свій початок усі висунуті людиною гіпотези, допомагаючи їй передбачати події і бути готовою діяти відповідно до них» [2, с. 401].

Як зазначає М. Черноушек у своїй книзі «Психологія життєвого середовища» [9], «давньогрецька філософія ... розуміла середовище як «фізис», як єдине ціле, що включає світ і людину в усіх їх взаємозв'язках». Результатом комплексного характеру сприйняття довкілля виступають ментальні карти середовища, які, як зауважує автор, є внутрішньою картиною середовища, в якому ми існуємо.

Цікавими у контексті предмета нашого дослідження є висновки М. Черноушека щодо впливу стресових імпульсів (якими, безперечно, є сцени насильства). Як тільки стресові імпульси стають очевидними і хронічними (часто повторюваними в часі), вони перетворюються на постійний фактор структури довкілля, і людський організм перестає їх сприймати, тому значно послаблюється прагнення змінити ситуацію чи відійти від неї. Такий квазіадаптивний процес приводить до того, що люди починають ігнорувати вияви насильства, ставитися до них, як до чогось звичного і нормального, іншими словами, формується толерантність до агресивного середовища, уявні межі норми і патології розмиваються.

Отже, ментальна модель світу людини – це суб'єктивний простір, середовище, в якому відбувається саморозгортання розвитку особистості, формується й інтерпретується досвід та проектується її щоденна поведінка. У такий спосіб експлікація ментальних моделей особистості та спільнот конструює реальність. Насильство циркулює в ментальному суб'єктивному та реальному об'єктивному середовищах життя людини, тобто утворює замкнене коло: агресивне середовище – інтеріоризація деструктивного досвіду – ментальна модель світу, де насильство є нормою – екстеріоризація агресії в середовище.

Застосування екологічного підходу дає змогу побачити, що насильство в сім'ї є виявом ментальної моделі світу, побудованої на основі культурних (традиційне застосування фізичного покарання у вихованні), гендерних (пріоритет чоловічої статі над жіночою), економічних (зневажливе ставлення до людей похилого віку, які вже не роблять внеску в сімейний бюджет) та інших соціальних стереотипів, які скріплюються «клеєм» соціальної ізоляції, байдужості та аномії, що панує у сучасному суспільстві. А насильницька, агресивна поведінка підлітка у школі є не просто виявом його «проблемної» особистості, а результатом поєднання факторів сімейного (не)виховання (психологічна депривація), агресивного інформаційного середовища (негативний вплив Інтернету, телебачення), на тлі якого формується ментальна модель «нереального» життєвого світу, де насильство – картинка, що не спричинює болю, ігнорування проблем, байдуже ставлення у школі (відсутність підтримки на рівні шкільної громади), або замкненим колом соціальної агресії.

Вдало візуалізують запропоновані вербальні образи карикатури відомого датського художника Х. Бідструпа [1] (рис. 2; 3).

Водночас зауважимо, що мета екологічного підходу – не у виправданні насильства, у кращому розумінні особистісного, соціального, економічного і культурного контексту складної реальності.

Як влучно висловився Н. Манделла, «...нові покоління вчаться насильству від попередніх поколінь, жертви отримують уроки від своїх мучителів, а суспільні умови, що є поживним середовищем для насильства, продовжують зберігатися у нашому світі. Немає жодної країни, жодного міста, жодного кварталу, які були б захищені від насильства. Але це не означає, що ми є безсильними перед ним» [5].

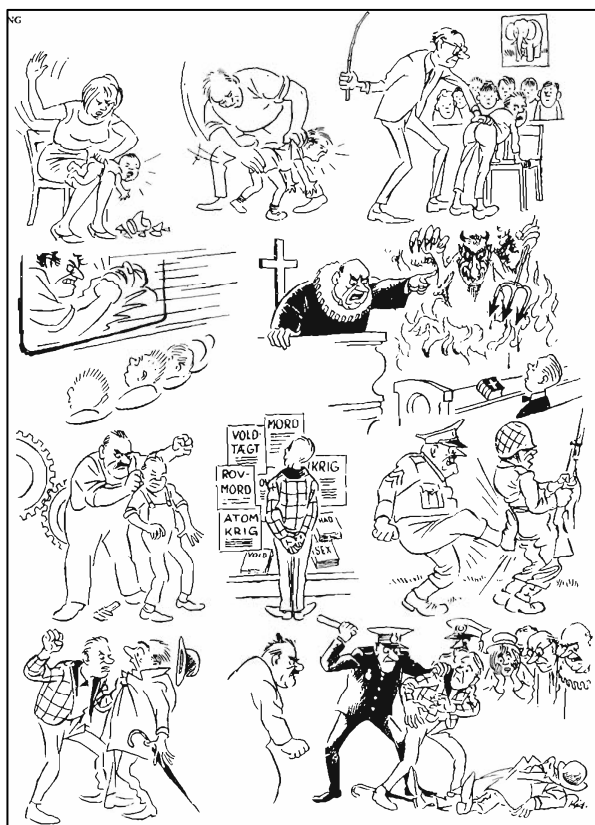

Рис. 2. Агресивне виховання

Рис. 3. Замкнуте коло

Зокрема, екологічна модель здатна слугувати одночасно двом цілям: кожен її рівень є певним рівнем ризику, чинником насильницької поведінки, але разом із цим усі рівні можна розглядати як мішені, ключові моменти реагування на насильство. Експерти ВООЗ виділяють такі завдання боротьби з насильством на різних рівнях [5]:

- визначення індивідуальних факторів ризику і вжиття заходів, що змінюють поведінку особистості;
- вплив на міжособистісні стосунки і створення здорової атмосфери у сім'ї, в тому числі надання професійної допомоги сім'ям групи ризику;
- робота в громаді: своєчасне втручання на рівні школи, місця проживання та працевлаштування, у громадських місцях; розвиток місцевих громад, посилення ідентичності та згуртованості;
- боротьба з гендерною нерівністю, дискримінуючими стереотипами, шкідливими уявленнями та звичаями;
- врахування культурних, соціальних та економічних факторів, що сприяють насильству, і вжиття заходів щодо їх видозміни, в тому числі зменшення розшарування населення за рівнем прибутків, забезпечення рівних можливостей та розвиток інклюзивного суспільства.

Екологічна модель є цінною і в контексті практичної соціальної роботи, оскільки пропонує як чітку методологію дослідження [10], так і методи втручання на рівні корекції особистісних деструкцій, міжособистісних і, зокрема, сімейних стосунків, розвитку і підтримки функціонування сильної громади, масштабної просвітницької діяльності щодо зміни суспільних стереотипів, що в кінцевому рахунку має знайти відображення і у ментальній моделі світу людини.

При цьому вирішення проблеми насильства є можливим, якщо політичні рішення, соціальні програми, заходи у громаді чи індивідуальна робота з жертвами насильства спрямовані не на подолання симптомів, а на виявлення та роботу з причинами насильства.

Конкретним практичним кроком у створенні ненасильницького середовища, на протигагу середовищу агресивному, є підтримка ініціативи Міст, доброзичливих до дитини [3], та забезпечення безпечного інформаційного середовища в межах Програми дій Юнісеф «Світ, придатний для життя дітей».

На індивідуальному ж рівні вплив на причини насильства ми вбачаємо у розвитку і підтримці суб'єктності особистості через формування в неї таких якостей, як толерантність до різноманіття, особистісна автономія, незалежність, ініціативність, свобода, можливість здійснення вільного вибору, відповідальність.

Висновки. Насильство – результат складної взаємодії індивідуальних, групових, соціальних, культурних факторів і факторів середовища. Отже, усі види насильства без виключення мають розглядатися як явища, що тісно пов'язані з контекстом.

Суб'єктивним простором, у якому знаходить відображення середовище об'єктивне, є ментальна модель світу (ментальна карта середовища). У середовищі, сповненому «агресивних картинок», насильницькі імпульси перетворюються на постійний фактор структури довкілля, відбувається квазіадаптація, насильство стає нормою життя.

Застосування екосистемної моделі на практиці у соціальній роботі відкриває нові перспективи щодо питань протидії насильству, оскільки пропонує як чітку методологію дослідження, так і методи втручання на всіх рівнях – від індивідуального до загальносоціального.

Список використаних джерел

1. *Бидstrup X.* Альбом карикатур / X. Бидstrup. – Рига : Лиесма, 1972. – 200 с.
2. *Грановская Р. М.* Психология веры / Р. М. Грановская. – СПб. : Речь, 2004. – 576 с.
3. *Ижевск – город, доброжелательный к детям // Первые шаги : информационно-методическое издание.* – Ижевск : ООО «PR-агентство «Честь имею», 2007. – 40 с.
4. *Киреев Г. Н.* Явления и сущность социального насилия (социально-философский анализ) : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : спец. 09.00.11 “Социальная философия” / Г. Н. Киреев. – М., 1992. – 27 с.
5. *Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире : пер. с англ. / под ред. Этьенна Г. Круга и др.* – М. : Весь Мир, 2003. – 376 с.
6. *Ситаров В. А.* Насилие и ненасилие / В. А. Ситаров // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 1. – С. 135-139.
7. *Смульсон М. Л.* Дослідження ментальної картини світу засобами нарративізації / М. Л. Смульсон // Актуальні проблеми психології: психологічна герменевтика / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2010. – Т. 2. Вип. 6. – С. 25-35.
8. *Трубавіна І. М.* Аналіз існуючих у практиці підходів до профілактики правопорушень у дітей в Україні (педагогічний аспект) [Електронний ресурс] / І. М. Трубавіна. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnadps/2010_3/10timupa.pdf
9. *Черноушек М.* Психология жизненной среды / М. Черноушек ; пер. с чешского И. И. Попа. – М. : Мысль, 1989. – 174 с.
10. *Kennedy A. C.* An Ecological Approach to Examining Cumulative Violence Exposure Among Urban, African American Adolescents // Child and Adolescent Social Work Journal . – 2008. – P. 25-41.